

Hənəfi Zeynallı və Hüseyin Cavidin "peygəmbər" mənzum tarixi draması

İsgəndər ATILLA
(Orucaliyev)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,
Əməkdar müəllim

(Əvvəli ötən sayımızda)

Dramaturq Peygəmbər və onun mühitini son dərəcə məharətli və dəqiq bir surətdə qələmə almış və təsvir etmişdir. Pyesdə tarixi mühitlə tarixi kolorit çulğasır. Bu mühüm cəhəti əsərdə görməmək, duymamaq mümkün deyildir. Baş qəhrəman sanki oxucunun əlindən tutub, onu öz zamanına aparır və onu baş vermiş hadisələrlə birar-birər tanış edir. Bu səbəbdən ki, H.Zeynallı öz araşdırmalarında bu mühüm cəhətlərə xüsusi diqqət yetirir. Bütpərəst ərəb və dindən danişarkən ərəbin məsələyə yalnız özünün şəxsi mənfəeti baxımından yanaşmasının pyesdə doğru-düzgün verildiyini təqdir edir və bu cəhətdən Topal obrazını misal çəkir. O, hər çeşit büt alır. Onlardan oğul isteyir, ancaq arvadı qız doğur. Topal buna çox əsəbləşir və bütü yerə çırçır. Dramaturq bununla nə demək istəyir?

Demək istəyir ki, Ərbəstan yarımadasında bəzi insanlar artıq bütlərə inanmaq istəmirler. H.Zeynallı bu haqda yazır: "Dinə olan laqeydlik Baş Rəisin (Əbu Sufyanın - İ.A.) sözlərində daha açıq görülür. O, Peygəmbərə beyət və yəni dini qəbul etməyi bir vicdan məsələsi saymayır." O, fikrini əsaslandırmaq üçün onun "Kim inad etsə həmən məhv olacaq" misrası ilə başlanan monoloquunu nümunə götürür. Baş Rəis Məkkədə baş verən hadisələri ayıq başla qiyənləndirir və Məhəmmədin din siyasetinə umasının ciddi səbəbləri olduğunu etiraf edir. H.Zeynallının fikrinə, bu, bir tərəfdən, müsbət hal olsa da, Peygəmbərin öhdəsi-nə düşən tarixi vəzifəni yerinə yetirməsini iki tərəfdən çətinləşdirir. Birincisi, o, insanları götirdiyi dinə inandırmaq üçün onları əski dindən ayırmalı, yeni dinə uydurmalıdır. İkinci, dinə laqeyd olan xalqı onun təsəvvürüne uyğun olmayan yeni bir həyata alışdırımlı və onda götirdiyi dinə hörmət hissi oyatmalıdır. Sual olunur: belə bir mürəkkəb vəzifəni həyata keçirən şəxs necə olmalıdır? Ədəbiyyatşunas bu suala birmənəli cavab verir: sərt və əsəbilikdən tamamilə uzaq olmalıdır. "Bəlkə bütün hərəkətlərində kəndini xəlqə sevdirmək kibitəciliyyətə malik olmalıdır."

Bizim fikrimizcə, böyük qələm sahibi Cavid əsərdə bu cür vacib və incə məsələləri nəzərə almışdır. Lakin H.Zeynallı bununla razılışmır və hesab edir ki, Cavidin Peygəmbərində "həlim və sükkundan çox az əlamət vardır". Bu cəhətdən o, Peygəmbərin Şəmsa ilə qarşılaşlığı səhnələrə misal çəkir. Gerçəkdən həmin səhnələrə Peygəmbərde qismən əsəbilik əlaməti nəzərə çapır. Ancaq bunu bütövlükdə pyes və baş qəhrəmanın xarakterinə aid etmək doğru olmazdı. Peygəmbər də insan idi, o da əsəbləşə, özündən çıxa bilərdi. Bu, bədii yaradıcılıqda

qüsür sayılmamalıdır. Əsərin bir yerində çocuqlar Peygəmbərə istehza edir, onu daşa basırlar. Ancaq o, buna laqeyd qalır, uşaqların hərəkətinə əhəmiyyət vermir. Unutmaq olmaz ki, pyesdə bu cür səhnələr də var və bu tarixi həqiqətə uyğundur.

H.Zeynallının Peygəmbər ilə Şəmsa arasındaki insanı və əxlaqi münasibətlər haqqında bəzi fikirləri mübahisəlidir. O etiraf edir ki, Cavidin yaratdığı obraz son dərəcə imanlı və öz gücünə güvənmış olmasaydı o, böyük bir inqilab dahisi də olmazdı. "Lakin Şəmsaya qarşı Peygəmbərin məfkuročı olduğunu göstərmək istəyən Cavid onun Şəmsadan qaçıdığını" göstərir.

Məsələnin mahiyyəti aydın olsun deyə bir neçə söz Şəmsa obrazı haqqında. Şəmsa pyesdə əsas və möhtəşəm obrazlardan biridir. H.Zeynallı bu obraz haqqında çox yüksək fikirdə olmuşdur. O, Peygəmbərin vurğunudur. Lakin Peygəmbər əksinə, ona qarşı laqeyddir. Pyesdə onlar bir neçə dəfə qarşılaşırlar. Şəmsa hissələrini cilovlaya bilmir, ona sual edir: "Mənim vurğun könlüm, gözəlliyməni heç düşündürməzmi?" Peygəmbər bu gözəlliyi ona Tanrı verdiyini söyləyir və Allaha pərəstiş etməyə çağırır. Peygəmbərin Şəmsa ilə qarşılaşlığı səhnələr əsərin dramatik cəhətdən ən gərgin səhnələrindən biridir. H.Zeynallı həmin səhnələrin üzərində təsadüfen məxsusi dayanır. Həmin səhnələrə və onların ağızından çıxan sözlərə istinad edərək, hər iki obrazın xarakterini, daxili aləmini açmağa çalışır. Peygəmbər Şəmsanı tapındığı dinə və Tanrıın varlığına inandırmaq istəyir və deyir: "Bax, gör, bən kiməm, bən nəyəm?" Şəmsa göyə işarə edərək söyləyir: "Bən bilmirəm ki, sən şu qaranlıq, şu əngin, şu dərin heçlikdə nə axtarırsan?.." O, bu sözlərlə sanki Peygəmbəri Tanrı eşqindən döndərməyə çalışır; onda öz gözəlliyyinə qarşı şəhət hissi oyatmaq istəyir, onu şirnikləndirir və deyir:

CE

H.Zeynallı məqaləsində bu kimi incə cəhətləri gözəl dəyur və düşünür ki, şair pyesdə Peygəmbəri idealizə edir. Onun gözəllərə və gözəlliyyə uymadığını, öz idealindən savayı heç bir şeyi tanımadığını göstərmək istəyir. Bəzi məqamlarda baş qəhrəmanı Şəmsadan zəif göstərir. "Qızın (Şəmsanın - İ.A.) üst parçadan ibarət hücumuna qarşı qüvvətli, canlı bir cavab bulmadıqdan aciz qalır." Ədəbiyyatşunas bu nöqtədə məntiqsizliyi yol verir. Əslində Peygəmbər təmkinlik nümayiş etdirir və qızə cavab verməkdə aciz qalmır. Peygəmbər göydə sayışan ulduzlara, kainatda mövcud olan ahəng və varlıqlara işarə vuraraq söyləyir:

E

H.Zeynallı bu parçanı şərh edərək yazar: "Bu cavabda bir tərəfdən şiddetli hiddət, bir tərəfdən zəfər və iczə əlamət görünmürəm? Burada Peygəmbər sadə və açıq bir hücumu qarşı müdafiekər qaldıqda rəmzi (Allahı - İ.A.) yardımına çağırır. Sakin idealindən əmin birisi heç bir zaman bu dərəcəyə varamz."

Məncə, o, bu məsələdə ifrata varır və özü öz fikirlərinin əleyhine getmiş olur. Bir tərəfdən, dramaturqun Peygəmbəri ideallaşdırıdığını söyləyir, digər bir tərəfdən, bəzi səhnələrdə onu zəif göstərdiyini iddia edir. Əlbəttə, Peygəmbərin bir tarixi şəxsiyyət kimi zəif və qüvvətli cəhətləri olmuş və ola bilərdi. Ancaq əgər səhbat obrazdan gedirsə, bədii əsərdə bir obrazın bəzən baş qəhrəmandan güclü veriləməsi mümkün və qəbul ediləndir. O ki qaldı Peygəmbər və Şəmsa surətlərinə, məncə, Peygəmbər Şəmsa surətə müqayisədə zəif verilməmişdir. Əgər bəzi məqamlarda belə bir əlamət hiss olunursa, bu, təbiidir və dramaturqa nöqsan tutulmamalıdır.

Pyesdə Peygəmbər bəzən əsəbi, bəzən hiddətli görünürsə, bu da təbiidir.

Dramatik janrda yazılmış əsərlərdən çoxlu misal götirmək olar ki, orada baş qəhrəmanlar nəinki əsəbi, hiddətli, hətta qəddar, qaniçən, rəzil şəxslər kimi verilir. Əgər o tarixi şəxsiyyətdirsə, yazılıcının tarixi gerçəklilikə uyğun verirsa, buna irad tutmaq yersizdir. Lakin H.Zeynallı belə şeyləri Cavidə irad tutur və fikrini bir qədər də inkişaf etdirirək, diqqəti Peygəmbərin "həddində saxlaya bilməməsinə" cəlb edir. Onun Şəmsaya dediyi:

95] ocağına

- misralarını şərh edərək yazar ki, Peygəmbər məntiqsizliyin son dərcəsinə varır. Guya "böyük ağızdan qayet kiçik sözlər" çıxarıır, "Şerəf xala" kibi hədylanlar söyleyir". Baş qəhrəmanın sözlərini gülünç bir hiddət hesab edən, əslində isə yanılan, ona istehza edib gələn H.Zeynallı, Şəmsanın Nədimə ilə dialoquunu alqışlayır və düşünür ki, "İştə burada Şəmsa Peygəmbərdən qat-qat yüksək olaraq meydana çıxır." Obrazın bu cür yüksək səviyyədə təsviri məgər dramaturq üçün nöqsanmı sayılmalıdır? Əksinə, bu, dramaturqun böyük sənətkarlığına, onun bir-birindən gözəl və parlaq obrazlar yaratmasına dəlalət edir.

Şəmsa obrazını kurtizanka hesab etmək olarmış? H.Zeynallı bu fikri qətiyyətlə rədd edir. Düşünür ki, Peygəmbərə eşq elan edən qızı "kurtizanka" adlandırmaq olmaz. "Şəmsanın təsvirində Cavid yanılmamışdır. Yaratmaq istədiyi bir ideal mütəəssibin qarşısında qadınlıqdan olan bütün şəfqət, qısqanlıq və qəzəblə dolu bir qız olmayırdı. İştə bu nöqtədə Cavid müvəffəq olmuşdur."

Şəmsa Peygəmbər tərəfindən təhqir edilsə də, sevgisi rədd olunsa da, Peygəmbər yaralandıqda ona ilk yardım göstərən də o olur. Bu, ibrətamız bir faktdır. Cavid bu obrazın mükəmməl alınması üçün bacarıq və istedadını əsirgəməmişdir. Azərbaycan dramaturgiyasında Cavid qədər bu cür parlaq və monumental qadın obrazı yaradılmışdır. Şəmsa öz gözəlliyi və xarakteri etibarilə dünya dramaturgiyasında mövcud olan bu tipli qadın obrazları ilə rəqəbatə girə bilər. H.Zeynallının bu obrazda xüsusi əhəmiyyət verənisi də təsadüfi deyildir.

VII əsrə Ərbəstan yarımadasında şairlər çox idi. Onlara bir zənbil xurma, ya bir şurəhi şərab, yaxud bir altın versəydiñ haqqdan döner, kimi istəsəyin məhd edərədilər. Amma Peygəmbər belə "şairlərdən" deyildi. O, yaltaqlığın düşməni idi, kin-dən, qərəzdən, riyadın uzaq gəzərdi. Bu-na görə də Hicaz ölkəsinin nadir çiçəyi və göyçəyi olan Şəmsa onu sevirdi. O, Şəmsanın ruhuna tamamilə uyğun bir Məşşəq idi. Lakin göylərdən bac uman bu ərəb gözəlini çox incidən və narazı salan Peygəmbərin bütləri rədd etməsiydi. Bu, Şəmsanın könlünü dəmadəm doldurən sonsuz eşq həyəcanlarını söndürdü. Eşq həyəcanları içində dərin bir nifret hissi oyadırdı. Xədicəni çox sevən Peygəmbərə qarşı qısqanlıq duyğusunu yaradırdı. Pyesdə gözəl bədii ifadəsini tapmış və konflikti qüvvətləndirən bu kimi dərin məzmunu və fəlsəfi mahiyyətə malik olan məsələləri çox həssaslıqla duyan və araşdırın H.Zeynallı, Şəmsanın əzəmətli sevgisini yüksək dəyərləndirir. O, Məkkədə öz mübarizliyi və gözəlliyyi ile sanki bir tufan qoparır. Böyük nüfuza malik olduğunu öz əməlləri ilə sübut edir. Onun böyük nüfuzu rəislərin gözündə yayınmır. İkinci Rəis bunu açıqça etiraf edir, Şəmsaya canşıkar olmaq istəyir, gözəl bir afətin qarşısında eyilir. Hər kəsin qibətəsinə səbəb olan bu ərəb qızı cazibədar olmaqla bərabər, həm də mərd və cəsurdur. İkinci Rəis Peygəmbəri öldürmək istərkən onu ölümən xilas edir. Rəis Şəmsanın gözəlliyyi qarşısında əyildiyi üçün, ona pərəstiş etdiyi üçün Peygəmbəri sağlam buraxır.

Pyesdə dramatik hadisələr daha çox Peygəmbər - Şəmsa, Peygəmbər - Skelet, Peygəmbər - Baş Rəis, Peygəmbər -

Rəisə xətləri üzrə inkişaf edir. H.Zeynallı bu cəhəti diqqətdən qaçırırm, əsərdəki dramatik konflikt və onun başvermə səbəblərini etrafı şərh və təhlil edir. Peygəmbərə öncə sevgi və saygı göstərən Şəmsanın sonda ona qarşı qəzəb və nifrəti inandırıcı şəkildə açıb göstərir. Şəmsa bir çox insanı fədakarlıqlar göstərərək, əvvəlcə Peygəmbəri ölümən qurtarır, ona acısa da, döyüşdə yaralandıqda yarasını sariyr. Ədəbiyyatşunasın dediyi kimi, bu zaman onda qadınlıq və sevgi duyularından əsər-əlamət qalmır. "Ətrafini sarmış olan dəhşət onun da əsabını sarsıt... [2, mis, onu da Peygəmbərə qarşı kin döndərmişdi. Bu zaman əski sevgi yerinə intiqam hissi, yurdunun namus duyğusu dolmuşdur." O, olub-keçənləri yalnız təessüflə xatırlayır. Peygəmbərin bəyəndiyi qadınlarla zövq və cümbüşə dalması onun ehtiras və qısqanlığını daha da alovlanır. Şəmsa artıq o Şəmsa deyildir. Hər kəs Peygəmbərin qarşısında boyun əyərkon, o, intiqam duyğusu ilə alovlanıb yanır. Vətəndaşlara müraciət edərək, onun qanının halal olduğunu, onu yalnız özü öldürəcəyini elan edir. Qardaşı və atasının Peygəmbərin əmri ilə öldürülməsi Şəmsanın intiqam hissələrini daha da coşdurur. Məclislərdə azad və açıq-saçıq dolanan qadınlara "örtünün" əmr etməsi onu haldan çıxır. Qadınların qara çarşafa bürünəcəklərini ağlına götirdikcə, Peygəmbərə qarşı nifrət və qəzəbi daha artır. H.Zeynallı bu haqda yazır: "Şəmsanın kini özü qədər yüksək, özü qədər böyükdür. Hər kəs Peygəmbərin bugünkü halına (nüsrotinə - İ.A.) heyrət, ona təzimə məcbur isə, Şəmsa əyilməz! Onda yaltaqlıq, təməllük satmaq əlaməti görünməz. O alçalmağa öyrənməmiş. Fəqət quru sər-keşlikdən də bir nəticə çıxmaz. İçindəkili bayırda dökmüş olursa məqsudunaIRMƏNİS qalacaqdır.]

Başqa sözlə, Şəmsa nəyin bahasına olursa olsun, Peygəmbərdən intiqamını almaq qərarından dönmür. Bu səbəbdən o şübhəyə düşməsin deyə daha tədbirli hərəkət edir. Peygəmbərə qarşı hiylə duzağı kurur, onu zəhorləmək qararına gəlir. Ədəbiyyatşunas bu haqda yazır ki, Şəmsa şərəflə, namusla ölürlər. Bu isə tarixdə az görüle bilən sayqılı qadınlardan birisi qədər dəyərləndir. Həqiqətən də belədir! Tənqidçi bu cür bədii ugurlara görə Cavid təbrik edir və yazır: "Filhəqiqə bu nöqtədə Cavid tam mənasılə Şəmsanın əhvali-ruhiyyəsini dartmış və sonra Peygəmbərə qarşı qoymuşdur. Şəmsa kibi tiplərin meydana gəlməsi türk ədəbiyyatında bu vaxta qədər pək az görülmüşdür. Bu nöqtədə yalnız Əbdülhaq Hamidin bir neçə qadın tiplərini göstərmək olsa da, onlar yenə də bu qədər ülvə, bu qədər təmiz olmazlar. Onların ən dəyərlisi belə qadınlığının heyvani hissini insani, mədəni hissələrinə tərcih etməsinə Şəmsa yanında sönük qalırlar."

Qeyd etmək istəyirik ki, başda Şəmsa olmaqla, Cavidin yaratdığı Xumar, Afot, Südabə və b. monumental qadın obrazları nəinkin Azərbaycan, dünya ədəbiyyatında yaradılmış ən cazibədar, maraqlı, cahanşüməl qadın obrazları hesab oluna bilər. Şəmsaya göldikdə, deməliyik ki, bu obraz Cavid yaradıcılığında xüsusi yer tutur. O, bu obrazla sevən və sevgisi uğrunda ölümə hazır olan, hissələri təhqir edildikdə kini yer-göyə siğmayan möhtəşəm və temperamentli bir ərob qızının tekrarolunmaz obrazını yaratmışlar. Dramaturq bu obrazla həm də Peygəmbər obrazını yüksəltmişdir.

H.Zeynallı pyesin içtimai və əxlaqi cəhətlərini nədər görürdü? O, bu suali aydınlaşdırarkən açıq-əşkar yanlışlığı yol verir və deyir: "Pyesin ən başlıca və qüvvətli tipləri Şəmsa və Peygəmbərdir. Onların etrafındakılar isə Cavidი o qədər də düşündürməmişdir." Onun tənqid məsali söylədikləri dramaturqun əslubu, yaradıcılıq metodu və amalına, obraz yaratmaq üsluluna tamamilə ziddir.

(Davamı var)